

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN ROMANTİZMİNDƏ MİLLİ RUHUN BƏDİİ İFADƏSİ

İxtisas: 5715.01 – Ədəbiyyat nəzəriyyəsi,
ədəbi tənqid və təhlil

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Aysel Həsən qızı Qurbanova**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı–2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Tahirə Qəşəm qızı Məmməd

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Asif Abbas oğlu Hacıyev

filologiya elmləri doktoru, professor
Rəhilə Məmməd qızı Qeybullayeva

filologiya elmləri doktoru, dosent
Məhirə Həmid qızı Quliyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya şurasının
Elmi kəmbri:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Məmməd İrac oğlu Əliyev

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi.

Ədəbiyyatşünaslıqda Azərbaycan romantizmi və romantikləri müxtəlif istiqamətlərdən tədqiq olunmuşdur. Bu tədqiqatlar, əsasən, sovet dövründə aparıldığından rejimin qadağaları milli ruhun araşdırılması məsələsini çətinləşdirmişdir. Son vaxtlar isə konvergensiya mədəniyyəti prinsipləri aparıcılıq qazandığından beynəlxalq səciyyə daşıyan hadisələrdə daha çox eyniliklərin üzə çıxarılmasına meyil göstərilir. Romantizm Qərb mənşəli bir cərəyan olduğu üçün Azərbaycan romantizmi də daha çox Qərb ədəbiyyatına əsasən müəyyən edilmiş prinsiplərlə araşdırılmaqdadır. Lakin hər bir nəzəri kateqoriyanın, o cümlədən də romantizmin sabit tərəfi olmaqla bərabər, həm də milli, mərhələvi və yaradıcı şəxsiyyətlə əlaqədar dəyişkən tərəfi vardır.

Milli ruh yalnız ideologiya deyil. Sənətkar onu məqsədli və məqsədsiz şəkildə yaradıcılığında ifadə edə bilər. Yəni yazıçı ideoloq olmasa da belə, genetik yaddaşının saxlancları və yaşadığı həyat normaları ilə də özünüifadədə milli ruhu təzahür etdirə bilər. Tədqiq olunan mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, müasir dövrdə milli ruha, mifologiyaya, milli adət-ənənələrə dönüş var. Milli motivlərin məqsədli şəkildə gündəmə gətirilməsi ədəbiyyatımızda daha çox romantizmlə aktuallaşıb. Azərbaycan romantizmi, eləcə də Qərbdən gələn hər hansı bir cərəyan milli keyfiyyətlər qazanır və o, Avropadan aldığı ənənələrlə milli ənənəni sintezləşdirir. Sabit prinsiplər davam etsə də, Azərbaycan romantizmi Qərb romantizminin təkrarı deyil. Bu qənaətin əsaslandırılması üçün də mövzunun tədqiqi xüsusi aktualıq kəsb edir.

Dissertasiyada Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm cərəyanına xas bədii əsərlərin əsasında duran “milli ruh” qavrayışı və onun bədii təzahür şəkilləri araşdırılmışdır. Bu anlayışı tədqiq edərkən romantiklərin yaradıcılığından nümunələr gətirərək, “milli ruh”un hansı kodlar, mətnaltı mənalarda verildiyinə diqqət yönəltmişik. Azərbaycan romantizmində “milli ruh” anlayışı romantizm cərəyanına məxsus olan sənətkarların əsərlərində öz ifadə şəklinə görə bir-birindən fərqli şəkildə gerçəkləşir. Ancaq onları

birləşdirən əsas məsələ millət, vətən, hüriyyət, türkçülük və s. kimi ideallardır.

Milli ruhun formalaşmasında hər bir xalqın yaşadığı adət-ənənələr, inanclar, din, tarix, coğrafiya, mədəniyyət, dil və s. faktorlar önəmli rol oynayır. Tədqiqat işində bütün bu amillər türk-islam mədəniyyəti, tarixi kontekstində, türkçülük - azərbaycançılıq ideologiyası əsasında araşdırılmışdır. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında həm türk, həm islam ruhu bir-birinin içində elə vəhdət halındadırlar ki, bu mütləq nəzərə alınmalıdır. “Azərbaycan romantizmində milli ruhun bədii ifadəsi” adlı tədqiqat işində əsərlərin təhlili zamanı mifologiya, türk və islam dünyagörüşü, Zərdüştlük, Şamanizm, Sufizmdən qaynaqlanan yaddaş qatlarından yan keçmək qeyri-mümkündür. Bütün bunların araşdırılıb sistemləşdirilməsi Azərbaycan romantizminin zəngin genetik kodlarını, eyni zamanda milli ruhun davamlılığını göstərən mexanizmi aşkarlamağa yardım edir.

Azərbaycan romantizmində təsəvvüfi və mifoloji motivlər kifayət qədərdir (xüsusən, Hüseyn Cavid, Abbas Səhhət, Məhəmməd Hadi), milli ruhu açıqlayarkən əsrlərcə bir axarda davam edən türk-islam ruhu qovuşuq halda təzahür edir. Bir çox qəhrəmanların, obrazların adlarını təhlil edərkən türk düşüncəsindən gələn nəsnələr yardımçı olur. Bəzi obrazlar vardır ki, onların təhlilini həm türk mifologiyası, həm islam dini inamının sintezində açılır. Çünki bədii mətnin müəllifləri hər ikisindən gələn əlamətləri sintezləşdiriblər. Buna misal olaraq, həm türk mifologiyası, həm islam dünyagörüşünü özündə birləşdirən obraz kimi İblisdən bəhs etmək olar.

Şair, yazıçı və dramaturqlarımızın əsərlərində milli qürur hissi, tarixi köklərimizə bağlılıq bugünkü günümüzdə də aktuallığını saxlayır. Milli ruhun ifadəsi, tarixi köklərə bağlılıq XX əsrin əvvəllərində geniş yayılsa da, Sovet dövründə bu prosesin mümkün qədər qarşısı alındı. Müstəqilliyimizi əldə etdikdən sonra yenidən bu məsələlərə qayıdış baş verdi. Mövzunun aktuallığı bir də onunla bağlıdır ki, təkcə Azərbaycanda, postsovet məkanında yox, bütün dünyada milli kökə qayıdış prosesi bu və ya digər şəkildə yaşanmaqdadır.

Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığı tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif istiqamətlərdən araşdırılmışdır. Azərbaycan romantizmi sahəsində Məmməd Cəfər Cəfərov¹, Vəli Osmanlı², Kamran Əliyev və s.; ədəbiyyat nəzəriyyəsinin hər hansı bir problemi ilə əlaqədar aparılan tədqiqatlar içərisində İsa Həbibbəyli³, Tahirə Məmməd⁴, Aybəniz Əliyeva və s.; romantik sənətkarların yaradıcılığını araşdırılması sahəsində isə Kamal Talıbzadə, Əziz Mirəhmədov, Maqsud Əlioğlu və b. tərəfindən müxtəlif istiqamətlərdən araşdırılsa da, milli ruhun bədii ifadəsi problemi birbaşa tədqiqat predmetinə çevrilmədiyindən onun qaynaqları, təzahür şəkilləri aşkarlanıb sistemləşdirilməyib. Romantiklərin yaradıcılığında türkçülük problemi Aybəniz Əliyevanın doktorluq dissertasiyasında tədqiq olunmuşdur. Həmin dissertasiya ideoloji düşüncə və ədəbiyyat tarixi istiqamətində yazılmış və poetika elementlərinə diqqət verilməmişdir. Lakin biz bu problemə ideologiya ilə bərabər poetika istiqamətindən də yanaşaraq milli ruhun bədii yaradıcılıqda hansı sənətkarlıq elementləri ilə ifadəsi üzərində geniş dayanmışıq.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan romantizmində milli ruhun bədii ifadəsi məsələsini araşdırmaq və bu haqda elmi təsəvvür formalaşdırmaqdır. Beləliklə, aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmək qarşıya məqsəd qoyulmuşdur:

- Azərbaycan romantizmində milli ruhun bədii ifadəsində mifoloji və təsəvvüfi motivləri araşdırmaq;
- Tarixi şəxsiyyətlər, obrazlar və məkan seçimini tədqiq etmək;

¹ Cəfərov, M. C. Seçilmiş əsərləri. [2 cilddə] / M. C. Cəfərov. – Bakı: Çinar – Çap, c. 2. –2003. – 281 s.

² Osmanlı, V.M. Azərbaycan romantizmi. [2 cilddə] / V. Osmanlı. – Bakı: Elm, c. 1. –2010. – 464 s.

³ Həbibbəyli, İ. Ə. Romantik lirikanın imkanları / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Yazıçı, – 1984. –167 s.

⁴ Məmməd, T.Q. Neosufizm: yaradıcılıq və nəzəriyyə / T.Məmməd. – Bakı: Xan, –2016. –120 s.

- Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında milli adət-ənənələri, davranış normalarını və milli səciyyəli stereotipləri tədqiqata cəlb etmək;

- Dil, üslub məsələlərini, xüsusən, simvolikanı semiotik prinsiplərlə açmaq.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işində təhlillər zamanı əsasən, mifoloji nəzəriyyə, semantik və tarixi-müqayisəli, eyni zamanda sistemli təhlil metodundan istifadə olunub. Tədqiqatda həm romantizmə, həm də “milli ruh” anlayışını ehtiva edən komponentlərə aid tədqiqatlar nəzəri baza kimi müraciət edilmiş, müvafiq istinadlar aparılmışdır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya işində, əsasən, aşağıdakı müddəalar müdafiyyə çıxarılmışdır:

- Milli ruhun ifadəsi mifologiya, şamanizm, sufizm və islamdan qaynaqlanan elementlərin fonunda meydana çıxdı.

- Digər tərəfdən klassik poeziya nümunələrinə müraciət, Hüseyn Caviddə Nizami Gəncəvi ənənələrinin davamı, Əli bəy Hüseynzadənin ənənəvi obraz və süjetlərin yeni transformasiyada təqdimi zamanı milli ruhun bədii inikasının şahidi oluruq.

- Obraz və adların seçimində romantiklərin yaradıcılığında milli –genetik yaddaşdan irəli gələn motivlər, obrazların bir çox məqamda üst-üstə düşməsi genetik yaddaşın milli ruhun ifadəsində vacib məsələ olduğuna işarə etmişdir.

- Məkan seçimi, hadisələrin cərəyan etdiyi yerin təqdimi yolu ilə də milli ruhun oyanması məqsədi güdülmüşdür.

- Obrazların davranışında, başqaları ilə münasibətlərində, ideallarında tarixi şəxsiyyətlərin, milli qürur qaynaqlarının xatırlanması da müəllif idealında genetik ruhu qoruyub saxlama cəhdi kimi özünü göstərir.

- Sovet ədəbiyyatında romantizm ənənələrinin romantika kimi qorunub saxlanması üsulundan istifadə edərək ustad sənətkarlarımız milli ruhun məruz qala biləcəyi problemləri binar modellərdə əks etdirdilər.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin əsas obyektı Azərbaycan romantizmində milli ruhun bədii ifadəsi problemdir. Tədqiqatın predmeti isə Azərbaycan romantiklərinin

yaradıcılıqları, milli ruhun ifadəsinin açılmasına kömək edən tarixi, mifoloji, nəzəri qaynaqlar və nümunələrdir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində türkçülüynün bir ideologiya kimi inkişafı, türk tarixinə və mədəniyyətinə aid mənbələrin aşkarlanıb üzə çıxarılması ədəbiyyatımızda milli qürur hissini gücləndirmiş və türkçülük-azərbaycançılıq ideallarının ədəbiyyatda geniş yayılmasına yol açmışdır. Əslində, ədəbiyyat özü mədəni yolla bu ideologiyanın inkişafında əsaslı rol oynamışdır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan romantikləri (xüsusən, Hüseyn Cavid və Cəfər Cabbarlı) bu sahədə fəaliyyəti ilə fərqlənən və öndə gedən yazıçılarımızdan olmuşlar. Romantiklər türkün şanlı tarixi, mədəniyyəti, əxlaqi dəyərləri ilə qürur duymuş, bunu oxucularına aşılamaqla milli ruhun oyanışına, intibahına, güclənməsinə və inkişafına çalışmışlar. Onların bu sahədəki yaradıcılıq fəaliyyətinin bədii təzahür xüsusiyyətləri araşdırılarkən, əsasən, aşağıdakı elmi yeniliklər əldə edilmişdir:

- İstər tarixi şəxsiyyətlər, obraz, məkan adlarının təhlili zamanı, istərsə də mifoloji və təsəvvüfi anlayışlar araşdırıldıqca milli ruh istiqamətində yaddaş qatının dərinliyi və davamlılığının əsaslandırılması baxımından bir çox nümunələr ilk dəfə bu dissertasiyada aşkarlanıb təhlil edilmişdir;

- dramaturgiyada dövlət işlərində müdrik vəzir obrazına ilk dəfə Cəfər Cabbarlının pyeslərində, daha dəqiq desək, “Nəsrəddin şah”da rast gəlirik və bu əənə daha sonra Hüseyn Cavidin, Səməd Vurğunun dramaturgiyasına yol açır. Doğrudur, ədəbiyyatımızda müdrik obrazı hələ Nizaminin “Xəmsə”sində, Yusif Balasaqunlunun “Kudatku bilik” əsərində özünə yer tapmışdır. Yuxarıda da qeyd ediyimiz kimi, Cabbarlı yaradıcılığında bu motiv dramaturgiyada işlənərək əənə halını almışdır;

- Hüseyn Cavidin Əli bəy Hüseynzadənin davamçısı kimi verilməsinin yanlış olduğunu və bu istiqamətdə səbəblərin (“İttihad və tərəqqi” ilə bağlı məqamların açılmasının) elmi izahını verməyə çalışmışıq ki, bu da dissertasiyanın digər bir yeniliyidir;

- Cavidin şeirləri Qərb şeir şəkli ilə (sonet) Şərq şeir şəklinin (məsnəvi) birləşməsinə daha çox uyğun olduğu üçün nümunələr

əsasında fikirlərimizi əsaslandırmaqla dramaturqun lirik şeirlərini yeni formada qruplaşdırmışıq;

- bu cərəyanın nümayəndələrinin daha çox sonet tərzində yazmaları və Məmməd Cəfər Cəfərovun⁵ tədqiqat əsərində romantizmin əsasında “ağlın” dayanmasını da əsas tutaraq (Hüseyn Cavid, Abbas Səhhət) Azərbaycan romantizmində parnasizmin də özəlliklərini daşmasını deməyə əsas verən nüanslara diqqət çəkmişik;

- ənənəvi süjet və obrazların yeni transformasiyada təqdimi və azərbaycançılığı içərisinə alan türkçülük ideologiyasının Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığında təcəssümü məsələsinə aydınlıq gətirmişik.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın mühüm elmi-praktiki əhəmiyyəti ola bilər. Mövzu ilə əlaqədar tədqiqatlarda, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbiyyat tarixi fənlərinin tədrisində metodik vəsait kimi dissertasiyaya müraciət oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi: İşin əsas müddəaları müxtəlif elmi məcmuələrdə və beynəlxalq konfransların materiallarında dərc olunmuş elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Tədqiqat işi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi: Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun qaydada yazılmışdır.

Dissertasiya işi (11 962 şərti işarə), 3 fəsil (birinci fəsil 4 paraqraf – 100 726 şərti işarə; ikinci fəsil 5 paraqraf – 99 697 şərti işarə; üçüncü fəsil 3 paraqraf - 23 020 şərti işarə), nəticə (3 850), istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 241 879 şərti işarədən ibarətdir.

⁵ Cəfərov, M. C. Seçilmiş əsərləri. [2 cilddə] / M. C. Cəfərov. – Bakı: Çinar – Çap, c. 2. –2003. – 281 s.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “Giriş”ində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, dissertasiyanın elmi yeniliyi, tədqiqat metodları, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası, strukturu AAK-ın tələblərinə uyğun şəkildə göstərilmişdir.

Tədqiqat işinin birinci fəslı **“Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında genetik, klassik milli ənənələr”** adlanır, dörd paraqrafdan ibarətdir. **“Mifoloji ənənə”** adlı birinci paraqrafda XX əsrdə romantiklərin yaradıcılığında mif dünyasından gələn qəhrəmanlar: Mələk, İblis, Pəri təhlilə cəlb edilmişdir.

Həmin obrazların etimologiyasını araşdırarkən onların mifdən gələn başlanğıcının ədəbiyyatın müəyyən mərhələlərində keçdiyi inkişaf yoluna uyğun dəyişikliklərin şahidi oluruq. Pəri obrazı bu dəyişikliklərə uğrayan mifik obrazlardan biridir. Orta və Yeni dövrlərdə yazılan əsərlərdə bu obrazın təqdimində fərqlilikləri üzə çıxarmağa çalışmışıq. Belə ki, divan ədəbiyyatında (Şah İsmayılın “Dəhnamə” poeması) Pəri obrazını sufizmdən kənar tədqiq etmək bir nəticə verməzdi, çünki mifoloji obrazlar XX əsrə gəlib çatana qədər divan ədəbiyyatında bəzi dəyişikliklərə uğramışdır. Divan ədəbiyyatında müraciət olunan məhəbbət mövzularında sufizmin təsiri güclü idi. Yeni dövr Pəri obrazına fərqli çalarlar verdi. Abbas Səhhətin “Şair, şeir pərisi və şəhərli” poemasında bu obrazın fərqli təqdimi verilir. Pərilər özlərini insan övladından hər zaman qorumuş, kənarə özünə məskən salmışdırlar, insan olan məkanlarda gözə görünməzlər. Abbas Səhhətin poemasında Pəri heç də insandan qaçan, gizlənən biri deyil. Bu obrazda ənənəvi pəridə gördüyümüz özünüqoruma, ürkmə kimi xüsusiyyətlər yoxdur. Xaraktercə dəyişmiş obraz kimi “Şeir pərisi” neomifologiya istiqamətində öz məzmununu dolğunluqla açır. Bu neomifologiyadır - ənənəvi mifoloji obrazı yeni baxış bucağından və yeni müstəvidə təqdim edir. Bu paraqrafda mifoloji dəyişiklikdən başqa, təsəvvüfi yöndə də dəyişikliklərin şahidi oluruq – neosufizm. Tahirə Məmmədin “Neosufizm: yaradıcılıq və nəzəriyyə”⁶

⁶ Məmməd T.Q. Neosufizm: yaradıcılıq və nəzəriyyə / T.Məmməd. – Bakı: Xan. – 2016, – 120 s.

kitabındakı nəzəri konsepsiyaya istinad edərək romantiklərin yaradıcılığındakı fərqlilikləri tədqiq etməyə çalışmışıq.

XX əsrdə həm mifoloji, həm də təsəvvüfi motivlərdən istifadə yeni istiqamətdə inkişaf etdi. Bu retrospektiv gedişlə ənənəni yaşatmaqla bərabər, müəllif həm də oxucusuna milli şüuru aşılayırdı. Ədəbiyyatda baş verən yeniliklərə, yazıçı, şair və dramaturqların hadisələrə hansı prizmadan yanaşmalarına baxmayaraq, romantiklərin yaradıcılığını tədqiq etdikcə, bir gerçəklik qırmızı xətt kimi keçirdi – milli genetik yaddaşın bədii ədəbiyyata təsiri.

Digər mifoloji obrazları təhlil etdikcə, xüsusən Cavidin “İblis”⁷ pyesində İblis obrazına ardıcıl olaraq mifoloji – şamanizm – İslamın ortaq obrazı kimi yanaşdıq. Təhlillər aparıldıqca aydın oldu ki, Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığındakı istər türk mifologiyasından gələn, istərsə də dini kitabda keçən varlıqların mahiyyətində duallıq var.

Birinci fəslin ikinci paragrafı **“Şamanizmin izləri”** adlanır. Azərbaycan romantizmində milli ruhun oyanışı və yaşanı həm də Şamanizmlə bağlı motiv və elementlərdə müşahidə olunur. Şamanizm türklərin ən qədim inanc kompleksidir. Bu da yaddaşlarda öz təsirini buraxıb. Adət-ənənələrdə bu gün də qeyri-ixtiyari yaşamaqdadır. Hüseyn Cavidin “İblis”, Cəfər Cabbarlının “Od gəlini” faciələrində obrazlarda şamanizmin izlərinə rast gəlinir. Cəfər Cabbarlının “Od gəlini” faciəsində İlitverin fəaliyyəti və qarşılaşdığı situasiyanın paraleli müşahidə olunur. “Od gəlini”ndə Elxanın da özünə görə bir dini, inamı var. Elxanın yaratmış olduğu yeni inancında iki qaynaqdan: həm tanrıçılıqdan, həm də atəşpərəstlikdən gələn elementlər var. Bu, yeni bir inamdır. Elxan: *“Öksüz köüllər tanrısı, bulunmaz diləklər pərisi, odlar gəlininə pərəstiş edirəm”*⁸. Cavidə Elxan Elxaqan obrazının, Cabbarlıda Elxan Elxaqan və şamanlıq funksiyasının elementlərini daşıyır. İlitver şamanları məhv edir, Aqşın isə öz inancından dönməyən xürrəmiləri. Bu paralelizmlər sənətkar yaddaşında genetikanın təsirsiz olmadığını göstərir. Göründüyü kimi,

⁷ Cavid H.A. Əsərləri. [5 cildə] / H.Cavid / Tərt.ed.: Turan Cavid. – Bakı: Lider nəşriyyatı, c. 3. – 2005, – s.304

⁸ Cavid H.A. Əsərləri. [5 cildə] / H.Cavid / Tərt.ed.: Turan Cavid. – Bakı: Lider nəşriyyatı, c. 2. – 2005, – s.334

Elxanın irəli sürdüüyü dini kompleksdə sintez halında Göytürklərin və Avestanın izləri görünür.

Türklərin qoyub getdiyi qədim tarixin, mifin genetik yaddaşda özünə yer etməsinə daha bir nümunə: Cavidin “İblis” əsərində Arif “gəldiyi” məkana qayıtmaq, suallara cavab tapmaq istəyidir. “İblis”də Arif obrazının istəklərində sanki itmiş yaddaşın harayı var. Əcdadımızın göylərdən yerə enməsi Arifin göylərə olan marağının kökündə duran başlıca yaddaş təsiridir. Şamanlarda da ruhun göylərə qalxması var.

Arifin göylərə bağlı olması, göyə üz tutub uca tanrıdan yardım istəməsi yaddaşlara hopmuş göy tanrıçılıq inancından qaynaqlanır. Bundan başqa, “İblis” əsərində də Elxan insanların Tanrının nəzərində saxlanılmasını arzulayır.

Demək olar ki, Göytürklərdə olduğu kimi, Hüseyin Cavidin də Tanrı ruhuna bağlılığı daha güclüdür. Bu da elə Göytürklərdən gələn bir ənənədir. Hətta burada Cavid Allah sözünü deyil, Tanrı ifadəsini işlətməklə də bunun qədim türklərdə “Tenqri”dən gəlmə olduğuna da diqqət çəkir.

Birinci fəslin üçüncü paragrafi “**Təsəvvüfi motivlər**” adlanır. Azərbaycan romantizmi təsəvvüfi elementlərin də daşıyıcısıdır. Keçmiş ənənələrdən – istər mövzu, istər janr baxımından qopmayan romantiklərimiz təsəvvüfi motivləri də yaşatmışlar. XX əsrdə təsəvvüfi motivlər sufizm ənənələrin davamından başqa, eyni zamanda yeni istiqamət də almışdı. Bu yeniliklər təkcə özünü sufizm istiqamətində deyil, həm mifologiya (neomifologiya), həm də janr baxımından ənənəni davam etdirərkən üzə çıxmışdır. “Neosufizm də neomifologiya kimi həm sənətkarlıq, həm də fəlsəfi baxış tərzidir. O, son dərəcə davamlıdır və müxtəlif cərəyanların içərisində özünü göstərə bilir”⁹.

Hüseyin Cavidin “Şeyx Sənan”, “Topal Teymur”, “Xəyyam”, “Peyğəmbər”, “İblis”, Abbas Səhhətın “Şair, şeir pərisi və şəhərli” və s. bir çox əsərlərdə təsəvvüfi motivlərlə, rəmz və obrazlarla qarşılaşırıq. Bəzi əsərlərdə isə təsəvvüfi motivlər, adlar şəkil formasını

⁹ Məmməd, T.Q. Neosufizm: yaradıcılıq və nəzəriyyə / T.Məmməd. – Bakı: Xan, –2016. –120 s.

saxlasa da, məzmununda olan dəyişikliklər neosufizm baxımından da dəyərləndirilməlidir.

Tədqiqat işinin əsas hədəfi romantizmdə milli ruhu araşdırmaqdan ibarətdir. Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, burada iki aparıcı istiqamətin – genetik və dini amilin diqqət mərkəzində saxlanması vacibdir. Bunlar vəhdət halında milli ruhu formalaşdırır. XX əsr Azərbaycan romantizmində, xüsusən Cavid yaradıcılığında təsəvvüfi məqamlara daha çox yer verilməsi islam ruhu ilə bağlıdır. Təsəvvüfi motivləri bədii əsərlərin təhlilləri ilə əsaslandırmışıq. Bundan başqa, əsərlərdə təsəvvüfi motivləri təkcə dərviş, məşuqə, aşiq, kor kimi xarakterik obrazlar yox, eyni zamanda, bir o qədər də diqqət çəkməyən detallarda aşkarlamağa çalışmışıq.

Birici fəslin dördüncü paragrafı **“Romantizmdə klassik poetika ənənələri”** adlanır. Romantizmin təmsilçiləri ənənələri yaşatmağın, bununla da milli ruhu qorumağın bir yolunu da ədəbiyyatımızda strukturlaşmış poetika ənənələrinin qorunub saxlanmasında görürdülər. Bu baxımdan onların yaradıcılıqlarının janr əlvanlığında həmin kompleks yanaşmanın aydın təzahürünü görə bilərik. Romantizm Avropa mənşəli bir sıra janrların ədəbiyyatımıza gətirilməsində əhəmiyyətli rol oynadığı kimi, klassik janrların qorunub saxlanılmasında öz daşıyıcı funksiyasını da yüksək səviyyədə icra etmişdir.

Nizami Gəncəvi mənzum “anlatma biçimi” kimi o dövr üçün geniş yayılan məsnəvidən istifadə etmişdi. Nizamidən əvvəl Xaqani də məsnəvi formasında poema yazsa da, süjet xətti yox idi. Hüseyn Cavid də mənzum təhkiyəçilik ənənəsini XX əsrdə lirik-epik yaradıcılıq nümunələri əsasında davam etdirdi. Təhkiyəni, fabula və süjeti müxtəlif nəzm ölçüsündə formaya saldı. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizamidən başlayan süjetli nəzm ənənəsi XX əsr romantizmində yeni bir mərhələyə qədəm qoyur. XX əsrin əvvəllərində yazılan mənzumələr (xüsusən, Cavidin poemaları) lirik-epik hesab olunur, ənənəvi başlıqlar yoxdur, mövzu rəngarəngliyi və bənzərliyi saxlanılıb. Cavid lirikasının süjeti Nizami ənənələrinə söykənir (Nizamidə “Kərpickəsən qoca və cavan oğlan”, Caviddə “Azər” mənzuməsinin “İxtiyarla gəncə” adlı yarımbaşlığı, hər iki sənətkarda nəfsin idarə olunması və s.).

Caviddə klassik ənənənin davamını, kökdən qopmamağı müşahidə edirik. Bunlar dramaturqda genetik yaddaşa, milli ruhla, kökə bağlılıqla sıx əlaqədardır.

Cavid yaradıcılığındakı şeir janrlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmışıq:

- A) Şərq şeir janrları: qoşma, qəzəl, məsnəvi
- B) Qərb şeir janrları: sonet, marş, terset
- C) Qərb-Şərq şeir janrlarının sintezi: sonet-məsnəvi, sərbəst müstəzad

Bu fəsildə əldə edilən nəticələrə aid məqalə və məruzələr Respublikada və Respublikadan kənar (Gürcüstan) nüfuzlu elmi jurnallarda çap olunaraq elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır.^{10, 11, 12, 13.}

Dissertasiya işinin ikinci fəslı “**Tarixi şəxsiyyətlər, obrazlar, adlar və məkan seçimi**” adlanır. Bu fəslin “**H.Cavid yaradıcılığında məkanın funksional semantikasi**” adlanan birinci paraqrafında Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında, rast gəlinən açıq və qapalı məkan tiplərindən istifadə edilməyinə diqqət çəkmişik.

“Məkan əsərə müəyyən məqsədlə daxil edilir:

- 1) *Qəhrəmanları yönəltmək;*
- 2) *Oxucunu hansısa fikir və mənalara istiqamətləndirmək;*
- 3) *Əsərin ümumi ab-havasını yaratmaq;*
- 4) *Məkandan simvol və ya obraz kimi istifadə etmək*”¹⁴

¹⁰Qurbanova A.H. Pəri obrazındakı duallıq (M.Təhmasibin tədqiqatları kontekstində) // “Görkəmli Azərbaycan folklorşünası Məmmədhusəyn Təhmasib” mövzusunda elmi konfransın materialları, – Bakı, – Elm və təhsil, – 05 oktyabr, – 2017, – s.100-106.

¹¹Qurbanova A.H. H.Cavidin mənzumələri // – Bakı: Poetika.izm (Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri), – Elm və təhsil, – 2018, №4, – s. 45-54.

¹²Qurbanova A.H. Romantizmdə milli ideal (Məmməd Cəfər Cəfərovun “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” monoqrafiyası əsasında) // Filologiya və sənətsünaslıq. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, – Bakı, – Elm, –2019, №1, – s.87-92.

¹³Qurbanova A.H. Obrazlarda şamanizmin izləri (Huseyn Cavid və Cəfər Cabbarlının əsərləri əsasında) // The XI International Scientific Symposium “Intercultural relations in the modern world” – Tbilisi, Georgia, – 2021. – c.76-78.

¹⁴Magill F.A. Şotlandiya və Azərbaycan ədəbiyyatında yaşayış məskəni bədii obraz kimi / filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dis./ – Bakı, – 2007, – s.38

Hüseyn Cavidin əsərlərində coğrafi məkanların təsviri özünəməxsus yer tutur. Dramaturqun əsərlərində adı çəkilən coğrafi məkan adları bunlardır: Azərbaycan, Bakı, Qarabağ, Məkkə, Mədinə, Bağdad, Dağıstan, Barjom, Tiflis, İstanbul, Bursa, Nişapur, Səmərqənd, Berlin, İsveçrə. Həmin coğrafi adlar təsadüfi seçilməyib, məkan bildirməklə bərabər, həm də xüsusi bədii-semantik məzmununa malikdir. Həm dramaturqun mövqeyini və ideologiyasını, həm də əsərdə sözlə təsvir olunmayan məzmunun tapılmasında coğrafi məkanın böyük rolu vardır. Göstərilən coğrafi məkanlara uyğun olaraq açıq və qapalı məkanlar da verilir. Coğrafi məkan çoxluğu romantiklərin qaldırdığı problemin məşabını daha da genişləndirir və qlobalaşdırır. Romantizm ədəbi cərəyanında ən zəngin coğrafi məkanlara Hüseyn Cavidin əsərlərində rast gəlirik.

Müqəddəs məkanları təqdim etməklə (“Peyğəmbər” pyesində) dramaturq bir tərəfdən tarixi göz önündə canlandırır, digər tərəfdən isə məkandan simvolik istinad kimi istifadə edir. Nəzərə alsaq ki, “Peyğəmbər” pyesi Sovet dövründə yazılıb (1923), o zaman deyə bilərik ki, bu əsəri yazmaqla və dini məkanları təqdim etməklə dramaturq dini keçmişimizi yaddan çıxarmamağı tələq etmək istəyir. Eyni zamanda, əsərdə Hüseyn Cavidin islamçılıq ideologiyası haqqında düşüncələri də burada öz ifadəsini tapmış olur. Romantiklərin milli idealının əsas məzmunu, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, türk-islam adət-ənənələrinin, ədalət normalarının qorunması və müasir zamanın humanizminə uyğunlaşdırılması ilə bağlı idi.

Əsərdə təqdim edilən məkanlardan çıxış edərək Hüseyn Cavidin əsərlərində onu təkcə islamçılıq deyil, həm də türkçülük, vətəncilik və müasirlik ideologiyasının təmsilçisi kimi görürük. Qafqaza türklərin əsas məskəni kimi baxan H.Cavid, təsadüfi deyil ki, Tiflisi də gürcü və türklərin birgə vətəni kimi təqdim edir.

Bəzən Hüseyn Cavid büsbütün olaraq türkçü, turançılıq ideologiyasının dönməz dəstəkləyicisi kimi qiymətləndirilərək vətəncilik görüşündən uzaqlaşdırılır. Lakin onun seçdiyi bədii məkanlar göstərir ki, böyük ədib üçün doğma vətən böyük Turan ellərinin müqəddəs bir parçasıdır. Əsərlərində Qafqazın (Dağıstan, Bakı, Tiflis) ayrı-ayrı bölgələrinin təsviri və təqdimi dramaturqun

azərbaycançılıq, vətənçilik ideologiyasını müəyyənləşdirən məqamlar kimi dəyərləndirilə bilər.

İkinci fəslin ikinci paragrafı **“Tarixi şəxsiyyətlər, obrazlar və adlar”** adlanır. Türklərdə dövlətçilik müqəddəs və şərəflidir. Avropalıların “barbar” adlandırdıqları türklər tarixdə böyük imperiyalar qurmuşlar. Onlar Böyük Hun İmperiyası, Qərbi Hun imperiyası, Avropa Hun imperiyası, Ağ Hun imperiyası, Göytürk imperiyası, Avar imperatorluğu, Səlcuqlar, Osmanlılar, Əfşarlar, Səfəvilər, Qacarlar və s. kimi böyük imperatorluqları yaradan və idarə edənlərdir.

Dissertasiya işində Cəfər Cabbarlının Azərbaycan xalqının xarici qəsbkarlara qarşı apardığı mübarizə mövzusunda yazdığı “Od gəlini” (1927) faciəsində Babəkin başçılıq etdiyi bir ölkədə apardığı islahatlarla Mete xanın dövlətçilik sahəsində yerinə yetirdiyi islahatların oxşarlığı təhlilə cəlb edilmişdir. Bundan əlavə, Cabbarlının 1916-cı ildə yazdığı “Nəsrəddin şah” pyesindəki Mirzə Təqi Bilgə xaqanın vəziri Tonyukuku bizə xatırladır. O da dövlətçilik işlərində qədim türklərdən gələn ənənələri davam etdirirdi. Dramaturgiyada dövlət işlərində müdrik vəzir obrazına, daha əvvəl vurğuladığımız kimi, ilk dəfə Cəfər Cabbarlının pyeslərində, daha dəqiq desək, “Nəsrəddin şah”da rast gəlirik və bu ənənə Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun dramaturgiyasında fərqli prizmalardan davam etdirilir. Doğrudur, ədəbiyyatımızda müdrik vəzir obrazı hələ Nizaminin “Xəmsə”sində, Yusif Balasaqunlunun “Kudatku bilik” əsərində özünə yer tapmışdır. Yuxarıda da, qeyd etdiyimiz kimi, Cabbarlı yaradıcılığında bu motiv dramaturgiyada işlənərək ənənə halını aldı.

Cəfər Cabbarlı türklərin qəhrəmanlığına, siyasətinə fəxrli yanaşmışdır. “Trablis müharibəsi”, “Ədirnə fəthi” kimi əsərlərində Ramiz, Əbdürrəhman, Ənvər, Rüşdün timsalında qəhrəman türk igidləri təsvir olunub. Bu əsərlərdə həm türklərin dövlətçilik tarixi, həm də qəhrəmanlıq tarixi göz önündə canlanır. Əsərdə obrazlar xüsusi kəlamlarla da yadda qalır. Bu əsərlər türklüyün qalibiyyətinə həsr olunub və müəllifin əsas məqsədi milli qəhrəmanlar vasitəsilə oxucuya müsbət keyfiyyətlər təlqin etməkdir. Qəhrəmanlar özlərindən daha artıq vətəni, milləti düşünürlər. Qəhrəmanların, sadə

personajların çağırışları, səsləndirdiyi şüarlar onlarla bərabər, həm də Cəfər Cabbarlının məfkurəsini əks etdirir; xalqı həmin ruhu, qüruru qorumağa səsləyir. Çünki milli vəzifəsini və kimliyini dərk edən, o kimliyin məsuliyyətini daşıyan insan başqasına qul olmaz.

Tarixi şəxsiyyətlər, obraz və adların təhlilə cəlb edilməsində tarixi şəxsiyyətlərin rəsmləri də nəzərə alınıb. Hətta Hüseyn Cavidin “Maral” pyesində obrazların rəsmləri müəllif mövqeyini açıqlayan vacib elementlərdəndir. Burada Şeyx Şamilin rəsmi xüsusilə qeyd edilməlidir. Şeyx Şamilin divardan asılmış rəsmi isə heç bir qüvvənin bu xalqı öz kökündən, milliliyindən, azadlığından ayıra bilməyəcəyi anlamını verir.

İkinci fəslin üçüncü paragrafi **“H.Cavid və C.Cabbarlı əsərlərində obraz və adların milli-genetik yaddaşa uyğunlaşdırılması (“Od gəlini” və “İblis” pyesləri əsasında)”** adlanır. Hər bir sənətkar əsərlərində xalqın milli-genetik yaddaşından irəli gələn motivlərə yer ayırır. Bunu ya bilərəkdən, ya da ki, milli-genetik yaddaşın kodlaşmış idarəsi ilə həyata keçirir. Biz bu paraqrafda Hüseyn Cavid və Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələyə toxunmuşuq. Çox maraqlıdır ki, hər iki sənətkarın yaradıcılığını tədqiq edərkən onlardakı milli-genetik yaddaşdan irəli gələn motivlərin, obrazların bir çox məqamda üst-üstə düşdüyünü görürük. Hər iki dramaturqda türk və islam ruhu ilə bağlı genetik yaddaşın izləri açıq-aydın görünür.

Hər iki dramaturqun yaradıcılığında Elxan (Hüseyn Caviddə “İblis”, Cəfər Cabbarlıda “Od gəlini”) obrazına rast gəlirik. İlk baxışda adi görünən, sadə səbəblərlə izah olunan bu adlandırma etnogenez istiqamətində maraqlı köklərə gedib çıxır. Hər iki obraz müsbət cəhətləri ilə xalqına, vətəninə xeyir verməyə çalışan xarakterləri ilə yadda qalır. İl xan, yəni elin xaqanı. İlk Göytürk xaqanı olan Bumın (551-552) – İl-xan (El-xan, Elxaqan) jujanların köləliyindən imtina edir və azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxır. İl – xanın azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxması hər iki dramaturqun Elxan obrazında aydın görünür. Hər iki obrazda tarixdə yaşayan Bumın xan titulunun eynilə saxlanması dramaturqlarda açıq-aşkar türk-genetik yaddaşının davamlılığından irəli gəlir.

Cavidin “İblis” pyesindəki Elxanın haqq axtarışı, cəmiyyəti pisləklərdən qoruması onun millətində olan məhəbbətindəndir. Həmçinin “Od gəlini”ndəki Elxan da Vətəni yadlilərdən qorumağa can atmaqla, bir günlük azadlığı 40 illik boyunduruqdan üstün tutmaqla və bununla ölkəsinin yadların əsarətində yaşamasına razı olmaması ilə bu obrazın da bir başçı kimi Elxaqanın varisi olduğunu deməyə imkan verir. İstər Caviddə, istərsə də Cabbarlıda kəşifən bu nüanslar hər iki dramaturqun milli yaddaşa, genetik duyğulara bağlı olmaları və milli ruhun qorunub saxlanmasına bədii yaradıcılıqla xidmət etmək istəyindən irəli gəlir. Bu məqsədlə də obrazları tarixi yaddaşa uyğunlaşdırırlar.

İkinci fəslin dördüncü paragrafı **“Xəstə tipajı ilə milli idealların və milli problemlərin təcəssümü”** adlanır. Biz bu paragrafda müqayisə məqsədilə türk ədəbiyyatından “vərəm” mövzusunda yazılan bəzi əsərlərə də müraciət etmişik. Abdulhaq Hamidin “Məqbər”¹⁵, “Fintən”¹⁶ və b. əsərlərə buna nümunə ola bilər. Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, eləcə də digər romantiklərimizin yaradıcılığında xəstəlik 2 məzmununda izah oluna bilər: millətin tək-tək fərdlərinə qayğı, sevgi hissini oymaq; tarixdə baş verən hadisələrin təsiri ilə şüuraltı şəkildə millətə də sağlamlığına əlac axtarılan xəstə kimi baxmaq.

Ədəbiyyatda xəstəlik motivinin bu qədər geniş yayılması həmin dövrdə istər türk, istərsə də azərbaycanlı romantiklərin yaradıcılığında milləti qoruma, qayğısına qalma maraqlarını ifadə edirdi.

Əli bəy Hüseynzadənin “Məcnun və Leylayi - İslam” əsərində də Leylanın xəstəliyə tutulması, həkimin dəli olması kimi xəstəliklər də milli təəssübkeşlik, millət probleminin bədii əksi baxımından, qeyd olunanlara mükəmməl nümunədir.

İkinci fəslin beşinci paragrafı **“Ənənəvi süjet və obrazlar yeni transformasiyada”** adlanır. Ədəbiyyatda süjet və obrazların yeni

¹⁵Tarhan Abdülhak Hamid. Makber Şiiri. [Elektron resurs] / – 18.11.2020

<https://www.milliyet.com.tr/siirler/makber-siiri-abdulkhak-hamid-tarhan-6356916>

¹⁶Tarhan Abdülhak Hamit. Finten. [Elektron resurs] / – **Büyük Türk Klasikleri, Ötügen-Söğüt Yayınları**. 25 Kasım 2013. <http://www.xn--edebiyatogretmeni-twb.net/finten-abdulkhak-hamid-tarhan.htm>

dövrədə dəyişməsi az təsadüf olunan hal deyil. Hətta Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığında da Şərq ədəbiyyatında çox tanınan Leyli və Məcnun obrazı yeni məzmun və funksiyada təqdim olunub. Azərbaycan ədəbiyyatında “Leyli və Məcnun” eşqin tərənnümü baxımından Füzuli yaradıcılığında öz zirvəsinə çatdığı üçün Əli bəy Hüseynzadənin “Məcnun və Leylayi-islam” essesini bu poema ilə müqayisə etməyə çalışmışıq.

XX əsrin əvvəllərində şair və yazıçıların yaradıcılığında ənənəvi süjet və obrazlara qayıdış milli ruhun oyanış və təkamülünə xidmət edirdi.

Leyli və Məcnun dedikdə ilk növbədə ağıla eşq, məhəbbət mövzusunda yazılan əsər gəlir. Hətta ənənəvi “Leyli və Məcnun” da eşqdən başqa heç bir (əsas mövzu məhəbbətlə bağlı şəxsiyyət azadlığı, insan və cəmiyyət kimi əlaqəli məsələlər istisna olmaqla) mövzuya toxunulmayıb. Əli bəy Hüseynzadənin “Məcnun və Leylayi-islam” əsərində ənənəvi “Leyli və Məcnun” süjeti dəyişilərək siyasi məzmun daşımışdır. Hətta buradakı sevgi və məhəbbətin də istiqaməti tamam fərqlidir. Ənənəvi sevgidə iki gəncin bir-birinə olan duyğuları əsasdırsa, yeni formada millət, dövlət sevgisi öndədir. Və burada Leyla deyəndə Osmanlı imperiyası, Məcnun dedikdə isə “İttihat və Tərəqqi” cəmiyyətinin üzvləri, islam həkimi nəzərdə tutulur. Bir qədər də dərinə getsək, islam həkiminin dilindən deyilənlər elə birbaşa Əli bəyin danışığıdır. Yeni obraz kimi Leylinin beyni – Osmanlı imperiyası, qəlbi itirilmiş və kiçilmiş Ərəbistan, hansı ki, ingilislərin ağılığı altındadır, ciyəri isə İran dövlətidir. Bu üzvlər insanı idarə edən əsas orqanlardır. Deməli, Leyli bir qadının yox, İslam aləminin xəstəliyini çəkir. “İttihad və Tərəqqi”nin üzvləri təkcə Osmanlı imperiyasında olan II Əbdülhəmid rejiminə qarşı mübarizə aparmırdılar. Eyni zamanda, onlar türk xalqlarının ittihadına çalışırdılar.

Mühacirət dövrü yaşayan, Rusiyadan məhz onun əsrlərcə rəqibi olan Osmanlıya üz tutan Əli bəyin essesinin dilinin Anadolu türkcəsi əsas götürülməklə Osmanlıca olması, bundan başqa klassiklərin yaradıcılığına müraciət edib onu yeni formada işləməsi özü milliyətçilikdən, milli ruhdan irəli gəlirdi. Öz kökünə bağlılıq, milli mədəniyyətinə, genetikasına, coğrafiyasına və ədəbiyyatına olan

sevgisi yazıçıda olan milli ruhun göstəriciləridir. XX əsrdə Azərbaycanda millət məfhumu, əsasən, iki qanadda təzahür etməkdə idi: türkçülük və azərbaycançılıq. Əli bəyin yaradıcılığındakı milli ruh qavramı azərbaycançılıqla xarakterizə olunmur. Onda azərbaycançılığı da içinə alan türkçülük ideyası var.

Bu fəsildə əldə edilən nəticələr Respublikada nüfuzlu elmi jurnallarda aşağıda qeyd olunan məqalə və məruzələr halında çap edilmişdir: ^{17, 18, 19, 20}.

Üçüncü fəsil **“Milli adət-ənənə və davranış normalarının bədii ifadəsi”** adlanır. Bu fəslin birinci paragrafı **“H.Cavid yaradıcılığında milli adət-ənənənin əksi. “Ana” pyesində müdrik Azərbaycan qadınının davranış modelinin bədii strukturu”** adlanır. Əks olunan adət-ənənələrin xarakteri, məzmunu nümunələr əsasında təhlil olunaraq onun formalaşmasında rolunu milli, dini, tarixi və bəşəri amilləri müəyyənləşdirməyə çalışmışıq. Problemin qoyuluşundan da görüldüyü kimi burada milli adət-ənənənin bədii yaradıcılıqda əksi, funksional mahiyyəti və psixoloji təsir gücü araşdırılır. Müəllifin adət-ənənədən irəli gələn davranış normalarının insan xarakterinə təsir, onun mentalitet yaratma gücü üzərində ayrıca dayanması heç də təsadüfi deyil. Bu problemi önə çəkən ədiblər xalq çox ciddi bir tarixi keçidə, ölüm-dirim mübarizəsində dəyanətə səsləyirdilər, sarsılmazlıq aşılamaq istəyirdilər. Müraciət etdiyimiz

¹⁷ Qurbanova A.H. C.Cabbarlının dramaturgiyasında türk dövlətçilik və qəhrəmanlıq tarixinin bədii ifadəsi // Ədəbiyyat məcmuəsi (Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri), Xüsusi buraxılış. – Bakı: Elm və təhsil, –2014, №1, – s.92-97.

¹⁸ Qurbanova A.H. Ə.Hüseynzadənin “Məcnun və Leylayi-İslam” əsərində ənənəvi süjet və obrazlar // Çağımızdan görünən orta əsrlər, AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, professor R. Azadəyə həsr olunmuş II beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: – 2014. – s.594-599.

¹⁹ Qurbanova A.H. H.Cavid və C.Cabbarlının əsərlərində obraz və adların milli genetik yaddaşa uyğunlaşdırılması. (“İblis” və “Od gəlini” əsərləri əsasında) // Poetika.izm (Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri). – Bakı: –Elm və təhsil, – 2018, №3, – s.153-162.

²⁰ Qurbanova A.H. Romantizmdə ədəbi qəhrəmanların xəstəliyinin cəmiyyətin “xəstəliyi” ilə əlaqələndirilməsi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. –Bakı:–Mütərcim, – 2018, №1, – s.130-134.

“Ana”²¹ (1910) pyesində dramaturq sadə, kəndli ana obrazında nümayiş etdirdiyi xarakterik keyfiyyətlərlə dövrünün, mühitinin insanlarına dəyanət, güc mücəssəməsi örnəyini təqdim edir. Ana bu keyfiyyətləri mənsub olduğu xalqın milli keyfiyyətlərindən əxz etmişdir.

Üçüncü fəslin ikinci paraqrafı **“Mənfi davranış normalarının mühit və psixoloji amillər kontekstində bədii dərk (Hüseyn Cavidin “Afət” və Cəfər Cabbarlının “Aydın” faciələri əsasında)”** adlanır. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının böyük ideoloq, mütəfəkkir ədibləri təkcə müsbət adət-ənənələrin təbliği ilə məşğul olmamış, eyni zamanda mənfi davranış və normaların törətdiyi faciələri də yaradıcılıqlarında əks etdirməklə milli ruhun tərbiyəsinə, təmizlənməsinə xidmət etmək vəzifəsini yerinə yetirmişlər. Qadınların davranışlarındakı bu fərqliliklər yeni dövr ədəbiyyatında təsadüfi xarakter daşımır. Üzərində dayandığımız nümunələrdə qadınların ailə-cəmiyyət davranışlarında üzə çıxan yeni davranış tərzləri bir tərəfdən Qərbdən gələn “qadın azadlığı”, psixoloji nəzəriyyələrlə izah olunmaqla bərabər, digər tərəfdən kapitalizmin cəmiyyətdə yaratdığı təbəqələşmə ilə izah olunur. Əvvəlki dövrlərə aid ədəbi nümunələrdə əsas qadın qəhrəmanlarının davranış qaydaları milli normalar çərçivəsində nizamlanmışdır. Klassik ədəbiyyatda Şirin, Leyli, Nüşabə və b. qadın qəhrəmanlardan fərqli olaraq qeyd etdiyimiz qadın qəhrəmanların davranışları yeni dövrün ədəbiyyatının gətirdiyi yad, istənilməyən davranışlardır. Əgər davranış qaydalarında Qərbin təsirini qeyd etmiş olsaq da, cəmiyyətin, həyat şəraitinin də təsiri az deyildir. Məhz “Aydın” pyesində Gültəkinin davranışında mənəviyyatdan uzaq normalar cəmiyyətin problemlərinin insan həyatına və taleyinə təsiri ilə formalaşib.

Üçüncü fəslin üçüncü paraqrafı **“C.Cabbarlının “Almaz” pyesində davranış normalarının binar modeldə romantik üslubda əksi”** adlanır. Romantizmin irəli sürdüyü ideallar və toxunduğu problemlər Sovet dövrü ədəbiyyatında romantik üslubun açdığı imkanlar daxilində davam etdirildi. Bunu əsərlərində ekspressiv-emosional xarakterli situasiyalara geniş yer verən Cəfər Cabbarlının

²¹ Cavid H.A. Əsərləri. [5 cildə] / H.Cavid/ Tərt.ed.: Turan Cavid. – Bakı: Lider nəşriyyatı, c. 2. – 2005, – s.334

yaradıcılığında daha rahat izləmək mümkündür. Nümunə kimi “Almaz” pyesi üzərində dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Sovet hökumətinin dinə qarşı ateizm siyasətini aparması ilə eyni vaxtda yazılan bu pyes bir çox mətləblərə işıq salır. Bu mətləblərdən biri əsərin sonunda Almazın qarşıya qoyduğu vəzifələri yerinə yetirə bilməməsidir. Almaz Sovet hakimiyyətinin nümayəndəsi idi, bu nümayəndə Azərbaycan xalqının içində özünün kəskin şüarvari proqramını gerçəkləşdirə bilmədi. Çünki xalqın heç zaman qopa bilməyəcəyi inanc sisteminə zərbə vurmaqla başlamışdı.

Almazın müsəlman kəndinin psixologiyasını, adət-ənənəsini, dini inanclarını nəzərə almaması elə Almazın dili ilə də etiraf edilir: *“Bəli, özümü təqsirli bilirəm, çünki mən bu invalid çuxası geymiş qolçomaq hacı əhmədlərə, şəriflərə, mirzə səməndərlərə qarşı mübarizəyə ancaq Kommunist Partiyasının rəhbərliyi ilə və yoxsul kəndliləri təşkil etmək yolu ilə iş görülə biləcəyini yaxşı düşünməmişdim. Mən təkbaşına mübarizə aparmışdım. Mən başa düşüməmişdim ki, bu mübarizəni ancaq mən aparmıram, fəhlə sinfi partiyanın rəhbərliyi altında aparır. Mən səhvlərimi boynuma alıram”*²². Kənd camaatı qarşısında qurulan bu məhkəmə Sovet hakimiyyətinə qarşı qurulmuş bir məhkəmədir. Nə qədər ki, Almaz həyata keçirmək istədiyi planları zamanı mövcud cəmiyyəti nəzərə almadı, o zaman məğlubiyətini boynuna aldı. Eynilə bu, Almaz obrazının timsalında Şura hökumətinə aid idi. Gəldiyimiz qənaətə dramaturqun qurduğu binar model yol açır; onun yaratdığı müsbət qəhrəman icra etdiyi vəzifədə dönməzliyi, inadkarlığı ilə rəğbət doğursa da, bir sıra davranışları, hərəkətləri ilə qüsurludur. Bu qüsür hər şeydən əvvəl Almazın özünün də etiraf etdiyi kimi cəmiyyəti, kollektivi, yəni ənənəvi norma və qaydaları nəzərə almaması, onlara qarşı lazımsız dağıdıcı münasibəti ilə əlaqədardır.

Müəllif hələ əsərin başlanğıcında Almazı uşaqları başına toplayaraq “əski dünya”ya qarşı “vuruş” elan etmiş şəkildə təqdim edir. Dahi dramaturqumuz hər nə qədər yenilik, elm, təhsil tərəfdarı olsa da, adət-ənənələrimizə, davranış normalarına “vuruş”, “yürüş”

²² Cəfər Cabbarlı. Əsərləri. [4 cildə] / C.Cabbarlı/ Tərt.ed.: A.Rüstəmli – Bakı: Şərq-Qərb, c.3. – 2005, – s.140

hərəkətini təqdir etmirdi. Elə bu səbəbdən də səhnəni qəhrəmanın etirafları ilə yekunlaşdırır.

Bu fəsildə alınan elmi nəticələr Respublikadan kənar (Ukraina) nüfuzlu jurnalda çap edilmişdir.²³

Tədqiqatın yekunları nəticədə ümumiləşdirilmişdir:

- Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Cəfər Cabbarlı, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Əli bəy Hüseynzadə zəngin yaradıcılıq nümunələri ilə ədəbiyyat tariximizdə milli kimlik, milli ruh, kökdən ayrılmamaq kimi ciddi mətləbləri işıqlandırmışlar. Bugünkü günümüz üçün də çox aktual olan “milli ruh” anlayışı romantiklərin yaddaşından ya bilərəkdən, ya da təhtəlüürdə özünə yer edərək əsərlərinin mayasına hopmuşdur. Uzun illərin yaddaş qatında unudulmayan türkçülüyümüz, milli ruha bağlılığımız bu ölkənin sənətkarları kimi, onun qəhrəman vətəndaşlarının da şüuraltında möhkəmlənmişdir.

- Romantiklərin yaradıcılıqlarında istər mifoloji obrazların (Pəri, İblis, Mələk), istərsə də şamanizmdən gələn elementlərin təhlili olsun, bunları tədqiq edərkən həm mifologiya, şamanizm, tanrıçılıq, həm də islam ruhu çərçivəsində araşdırmalar aparıldı və buradan qaynaqlanan elementlər bir-birinə qarışaraq sintez halında qarşımıza çıxdı. Həmin obrazlara, elementlərə, ifadələrə bir aspektdən yanaşmadıq. Onların şamanizmdən, islamdan, sufizmdən keçib gəldiyi yola nəzər salaraq təhlillər apardıq. Göytürklərdən gələn ənənənin (göyə bağlılıq), ifadələrin (Tanrı) tez-tez işlənməsində, eyni zamanda mifoloji obrazlara retrospektiv gedişdə də genetik yaddaşdakı ənənə yaşadıldı. Klassik ənənələrə (Nizami Gəncəvi yaradıcılığına) qayıdış zamanı da forma və mövzulara müraciət olundu. Cavid poeziyasında həm klassik, həm də Avropa janrı olan sonetin sintezindən yaranan şeirlərin yeni qruplaşmasını üzə çıxardıq. Keçmişə yaşatmaq, kökdən qopmamaq milli ruhun açılmasına kömək etdi.

- Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında məkan adları, tarixi şəxsiyyətlər, obrazlar, adlar, eyni zamanda ənənəvi süjet və obrazlara qayıdış tədqiqata cəlb etdiyimiz milli ruh anlayışının

²³ Qurbanova A.H. Отражение национальных обычаев и традиций в творчестве Гусейна Джавида (на основе трагедии «Мать») // Культура народов причерноморья, – Украина: – 2014, №267, – с.172-174.

açılmasına xidmət göstərdi. Uzun illər Hüseyn Cavid türkçü, türkçülük ideologiyasının dönməz dəstəkləyicisi kimi qiymətləndirilərək vətəncilik görüşündən uzaqlaşdırılırdı, ancaq onun əsərlərində Qafqazı məkan kimi təhlil etdikcə müşahidə etdik ki, Cavidin türkçülüüyü azərbaycançılıqdan ayrı deyil.

- Dövlətçilik işlərində qədim türklərdən gələn dövlətçilik ənənələrini, türk idarə sistemindəki ədalət prinsiplərini əsərlərinə gətirən Cəfər Cabbarlı keçmiş tariximizi təbliğ etməklə milli keyfiyyətlərin inkişafı naminə sahib olduğumuz genetik dəyərləri qabardırdı. Bu baxımdan dramaturgiyada dövlət işlərində müdrik vəzir obrazına ilk dəfə Cəfər Cabbarlının pyeslərində, daha dəqiq desək, “Nəsrəddin şah”da rast gəlirik və bu ənənə daha sonra Hüseyn Cavidin, Səməd Vurğunun dramaturgiyasına yol açdı.

- Ad seçimində (Elxan - Elxaqan) də milli kimlik və milli ruhun qorunması ön planda saxlanılmışdır. Həmçinin XX əsrin əvvəllərində şair və yazıçıların yaradıcılığında ənənəvi süjet və obrazlara qayıdış milli ruhun oyanış və təkamülünə xidmət edirdi. Əli bəy Hüseynzadənin klassiklərin yaradıcılığına müraciəti və onu yeni formada işləməsi özü milliyyətçilikdən, milli ruhdan irəli gəlirdi.

- Romantiklərin yaradıcılıqlarında xəstəlik motivlərinin geniş yer almasının səbəbi də milləti qoruma, qayğısına qalma maraqları ilə əlaqəli idi.

- XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının böyük ideoloq, mütəfəkkir ədibləri həm müsbət adət-ənənələrin təbliği ilə məşğul olmuş, həm də mənfi davranış və normaların törətdiyi faciələri də yaradıcılıqlarında əks etdirməklə milli ruhun tərbiyəsinə, təmizlənməsinə xidmət etmək məqsədini yerinə yetirmişlər.

- Türk-Azərbaycan və islam ruhu baxımından araşdırılan tədqiqat işi nəticədə milli ruhu formalaşdıran istiqamətlərdən idi. Tədqiqat işində romantizm cərəyanına məxsus bədii əsərlərə fərqli və yeni bir mövqedən yanaşıldı. Təhlillər zamanı türk ruhuna bağlılıq, əsl ziyalılara xas vətənin, millətin gələcək taleyindən narahatçılıq və s. kimi məsələlərin araşdırılması ilə romantizm cərəyanının təmsilçilərinin tərəqqi düşüncələrində milli ruhun yaşadılmasının vacib amil olması və ən qədim dəyərlərimizin qorunması uğrunda mübarizənin şahidi olduq.

- Sovet dövrünün qoyduğu qadağalar bu sənətkarların yaradıcılığını uzun müddət fərqli və yanlış yöndə təhlilə istiqamətləndirdi. Türkçülüyn şovinist millətçilik kimi qələmə verildiyi dövrdən fərqli olaraq, biz bu tədqiqat işində türkçülüynü milli ruhu formalaşdıran aspektlərdən biri olduğunu təhlillər əsasında göstərdik.

Tədqiqatın əsas məzmunu aşağıdakı nəşrlərdə öz əksini tapmışdır:

1. C.Cabbarlının dramaturgiyasında türk dövlətçilik və qəhrəmanlıq tarixinin bədii ifadəsi // – Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi (Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri), – 2014, №1, – s.92-97.
2. Ə.Hüseynzadənin “Məcnun və Leylayı-İslam” əsərində ənənəvi süjet və obrazlar // Çağımızdan görünən orta əsrlər, AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, professor R. Azadəyə həsr olunmuş II beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 15-16 dekabr, – 2014, – s. 594-599.
3. H.Cavid və C.Cabbarlının əsərlərində obraz və adların milli genetik yaddaşa uyğunlaşdırılması (“İblis” və “Od gəlini” əsərləri əsasında) // – Bakı: Poetika.izm (Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri), – 2018, №3, – s.153-162.
4. H.Cavidin mənzumələri // – Bakı: Poetika.izm (Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri), – 2018, №4, – s. 45-54.
5. Obrazlarda şamanizmin izləri (Hüseyn Cavid və Cəfər Cabbarlının əsərləri əsasında). // The XI International Scientific Symposium “Intercultural relations in the modern world”. – Tbilisi, Georgia: – 27 fevral, – 2021, – s.76-78.
6. Romantizmdə ədəbi qəhrəmanların xəstəliyinin cəmiyyətin “xəstəliyi” ilə əlaqələndirilməsi // Humanitar elmlərin

- öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. – Bakı: – 2018, №1, – s.130-134.
7. Romantizmdə milli ideal (Məmməd Cəfər Cəfərovun “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” monoqrafiyası əsasında) // – Bakı: Filologiya və sənətsünaslıq. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, – 2019, №1, – s.87-92.
 8. Pəri obrazındaki dualıq (M.Təhmasibin tədqiqatları kontekstində) // “Görkəmli Azərbaycan folklorşünası Məmməd Hüseyin Təhmasib” mövzusunda elmi konfransın materialları, – Bakı: – 05 oktyabr, – 2017, – s.100-106.
 9. Отражение национальных обычаев и традиций в творчестве Гусейна Джавида (на основе трагедии «Мать») // – Украина: Культура народов причерноморья, – 2014, №267, – с.172-174.

Dissertasiyanın müdafiəsi "30" noyabr 2021-ci il tarixində saat 13³⁰ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143. Bakı, Hüseyn Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt zalı

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "28" oktyabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 29.10.2021

Kağızın formatı: A5

Həcm: 28991

Tiraj: 100